

ARAP DİLİNDE İLTİFAT SANATININ TARİHİ SEYRİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

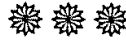
AHMET YÜKSEL*

An Analysis on the Historical Development of the Art of Iltifat in the Arabic Language

Abstract:

This article deals with the definitions of iltifat done by the rhetoric scholars and the historical developments of the art of iltifat in their works and some kinds of iltifat that while early rhetoric scholars did not make attention to it but later scholars studied on it.

Key Word: Rhetoric, Compliment, Arabic Language, Art.

Özet:

Bu makale belâgat âlimlerinin iltifat tanımları ile iltifat sanatının onların eserlerindeki gelişim seyrini ve ilk belâgat âlimlerinin dikkat çekmediği ancak daha sonra gelenler tarafından bu kapsamda ele alınan bazı iltifat türlerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, İltifat, Arap Dili, Sanat.

Giriş

Arap Dilinde en çok kullanılan edebî sanatlardan biri iltifat sanatıdır. Belâgat âlimlerinin iltifat sanatı ile ilgili yaklaşımları onun tahlîli, ifade

* Doç. Dr., OMÜ İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

gücü ve cümle akışındaki etkisini ele almaktan ziyâde örnekleme veya bunun Arap dilinde kullanılan bir tarz olduğunu ifade kabîlindedir. Konuyla ilgili müstakil çalışmaların ise sınırlı sayıda olduğu anlaşılmaktadır.¹ Bu nedenle öncelikli olarak bir makale düzeyinde iltifat sanatının tarihî seyri ve belâğat ilmindeki yerini incelemek ve iltifat olgusunun târihî kökenlerini ortaya çıkarmak istedik. İltifat sanatı kapsamına dahil edilen yeni bazı türleri de tespîte çalışacağımız bu makalede iltifat olgusunu daha geniş bir bakış açısıyla ele almaya çalıştık. Bu nedenle iltifati aralarında İbnu'l-Esîr, Yahyâ b. Hamza el-Alevî ve Bedreddin az-Zerkeşî gibi âlimlerin de bulunduğu cumhuru ulemânın tanımları doğrultusunda ele aldık. Bunu yaparken klasik nahiv ve belâğat kaynakları başta olmak üzere tefsirlerden de istifâde ettik. Ancak Arap şiiri ve Kur'an'daki iltifat örneklerinin tamamını ortaya koymanın bir makale hacmini hayli aşacağı ortadadır.²

64 İltifatın Kelime Anlamı

OMÜİFD

Kelime olarak لفت kökünden türeyen iltifat sözlükte 'bir şeyi burup çevirmek, döndürmek, yöneltmek, birinin elbisesini boyuna asmak, sözü ister tutsun ister tutmasın ortaya atıvermek, birini görüşünden döndürmek, çevirmek, dürmek, katlamak' gibi anlamlara gelir. Aynı fiilin iftiâl vezninden olan 'iltifat' kelimesi ise 'birine veya bir şeye dönmek, yönelmek, yüzünü çevirmek' anlamlarına gelir. Bu anlamda kullanımında me'fulünü الی harfi ile aldığı görülür. عَن harfi cerri ile kullanıldığı zaman

¹ İltifat Sanatı ile ilgili olarak Türkiye'de yapılan çalışmalar tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlarla sınırlıdır: Durmuş, İsmail, "İltifat", DİA, İstanbul, 2000, cilt: XXII, s. 152-153; Mollalbrahimoğlu, Süleyman "Kur'an-ı Kerim'de İltifat Sanatı", Diyanet İlmî Dergi, cilt 33, sayı: 1, 1997, ss. 15-35; Özdemir, Abdurrahman, "Kadîm Bir Söz Sanatı: İltifat ve Kur'an'da İltifat Örnekleri", İslâmî İlimler Dergisi, yıl: 1, sayı: 2, 2006; Kadir Kınar, Belağatta İltifat, Bilimnâme (Düşünce Platformu), Kayseri, 2006, VII/2, s.75-106; Dağ, Mehmet "Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifat (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş) Salkımsöğüt Yay., 1. Bas. Ankara, 2008.

² Nitekim çağdaş araştırmacılardan Mehmet Dağ'ın 1. dipnotta zikrettiğimiz "Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifat (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş) adlı eseri Kur'an'daki iltifat sanatını ele alan bir çalışmadır. Bir doktora çalışması olduğu anlaşılan bu eserinde müellif, bilimsel bir bakış açısıyla konuyu ele almış ve iltifat sanatının Kur'an'daki bütün çeşitlerini örnekleriyle birlikte ayrıntılı olarak okurların istifadesine sunmuştur.

ise zıt bir anlam kazanarak 'birini bir kimse, bir şey veya bir görüşten vazgeçirmek' anlamına gelir.³

Bu kelimedenden türeyen bazı isimlerin kullanımına göz attığımızda ise şunları görmekteyiz: 'Yeni kocasının yanında eski kocasından çocuğu olan veya gözünü mecliste oraya buraya oynatan kadına اللّفوت , boynuzları birbirine burulmuş olan tekeye الألفث , gözü şaşkı bakan kadına ve boynuzları birbirine buruk diş keçiye اللّفثاء , rasgele hayvanlara vuran çobana ise اللّفنة ' denir. Yine bu fiilin kullanımlarından olan ' ألفت نظره : birinin dikkatini çekmek, تلفتت : sağa sola bakınmak, لافتة : tabela, işaret, مؤلفت ise dikkat çeken, ilgi çekici' anlamlarına gelir."⁴

Dikkat edilecek olursa bu kelimenin hemen hemen bütün kullanımının alışlagelen bir durum, konum, tarz, üslup veya yoldan ayrılmak, ondan vazgeçmek ve başka birine dönmek anlamı üzerinde odaklaştığı görülmektedir.

İltifat Kelimesinin İstılâhî Anlamı

Istılahta ise iltifat: "Bir üsluptan başka bir üsluba intikal etmek veya bir üslubu bırakıp başka bir üsluba geçmek" şeklindeki tanımlanabilir.

Antere şöyle der:

خَلَّتْ بِأَرْضِ الزَّائِرِينَ فَأَصْبَحَتْ   غَسِرَا عَلَى طَلَابِكِ ابْنَةِ مَخْرَمٍ

"Sevgilim düşmanların toprağına kondu. Seni istemek benim için güçleşti, Ey Mahremin kızı!"⁵

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, c. II, s. 84; İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şi'r*, nşr. Ahmed el-Hûfi-Bedevî Tabane, Kahire, 1973, Dâru Nahdati Mısır, II, 167; Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-Mustalahâtü'l-Belâğiyye ve Tetavvurühâ*, Matba'atü'l-Mecma'ü'l-'İlmiyyi'l-'Irakî, 1403/1983, 294;

⁴ İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yay. İstanbul, 1986, s. 831; Mevlüt Sarı, *Arapça-Türkçe Lügat*, Bahar yayınları, İstanbul, 1982, s. 1378.

⁵ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'*, Kahire, trs, s. 138. Zevzenî burada haberden hitaba intikal olduğunu beyanla bunun kelimada yaygın olduğunu ifade eder; Ayrıca bk. *Yedi Askı*: çev. Nureddin Ceviz-Kenan Demirayak-Nevzat H. Yanık, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2004, s. 93-101.

Antere burada Mahrem'in kızından gıyâbî olarak söz etmekte iken, ğâipten muhâtap sîgasına geçerek doğrudan ona hitab etmiştir. İşte bu ğâibten muhâtaba iltifattır.

Nâbiğa ez-Zübyânî ise şöyle der:

يا دار مَيِّ بِالْعِلْيَاءِ فَالسرِّ
أَوْثُوطٌ وَطالَ عَلَيْهَا سالفُ الأبدِ

“Ey Meyye'nin 'Alyâ ve Sened denilen mevkilerindeki hane! Epey zamandır boş(sun).”⁶

Aslında burada *أَوْثُوطٌ وَطالَ عَلَيْهَا* demesi gerekirken muhâtap sîgasından ğâibe geçerek *أَوْثُوطٌ وَطالَ عَلَيْهَا* demiştir. İşte bu muhâtabdan ğâibe iltifattır.

Allah Teâlâ şöyle buyurur:

66

OMÜİFD

“هو الذى يسيركم فى البر والبحر حتى اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم بريح طيبة وفرحوا بها جاءتها ریح عاصف وجاءهم الموج من كل مكان وظننوا أنهم أحيط بهم دعوا الله مخلصين له الدين لئن أنجيتنا من هذه لتكونن من الشاكرين

“Sizi karada ve denizde yürüten odur. Gemide olduğunuz zaman düşünün. Gemiler içinde bulunanları hoş bir rüzgârla alıp götürdüğü ve yolcular bununla sevindikleri sırada birden gemiye şiddetli bir kasırga gelip de her yerden gelen dalgalar onları sardığı ve artık kendilerinin tamamen kuşatıldıklarını sandıkları zaman dini yalnız Allah'a has kılarak: 'Andolsun, eğer bizi bundan kurtarırsan şükredenlerden olacağız' diyerek ona yalvarmaya başlarlar.”⁷

Âyette “يسيركم / sizi yürüten” ve “اذا كنتم / olduğunuz zaman” şeklinde muhâtaba hitapla başlanıldığı halde daha sonra “وجرين بهم / onları alıp

⁶ Dîvânü'n-Nâbiğa ez-Zübyânî, San'atu İbnü's-Sikkât, Şükri Faysal, Dâru'l-Fıkr, Lübnân, s. 2; Mehmed Fehmî', *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (el-Mu'allakâtu'l-'Aşr ve Şuarâuhâ)*, İstanbul, 1322, II, 856-857. Mehmet Fehmî de bu beyitte muhâtabdan ğâibe iltifat sanatı bulunduğunu beyanla bu üslubun Arap dilinde çok kullanılan bir üslup olduğunu ve Kur'ân'ı-Kerîm'de de kullanıldığını belirtir.

⁷ Yûnus, 10/22

götürdüğü zaman” şeklinde gâib sîgasına geçilmektedir. Bu ise muhâtabtan gâibe iltifattır.

Belâğat kaynaklarının pek çoğunda yer alan âyetlerden bir başka örnek daha verecek olursak: Allah Teâlâ şöyle buyurur: “ الحمد لله رب العالمين / Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah’adır. O rahmandır, rahimdir. Din gününün sahibidir. Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz”⁸

İlk üç âyette cümle gâip sîgası üzere devam ederken إياك نعبد وإياك نستعين / Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz”⁹ kısmında gâib sîgasından muhâtaba dönülmüştür. Bu ise gâibten muhâtaba iltifattır.

Yukarıda iltifatı ‘bir üsluptan başka bir üsluba intikal etmek veya bir üslubu bırakıp başka bir üsluba geçmek” şeklindeki tanımlamıştık. Ancak bu intikalın nelerle sınırlı olduğu konusuna göz attığımızda bu konuda bir netlik olmadığı görülür. Bazıları bunu mütekellim, muhâtab ve gaip sîgaları arasındaki intikalle sınırlarken, bazıları ise bir hâlden başka bir hâle yapılan her intikali iltifat kapsamında ele almışlardır.

67

OMÜİFD

İltifat olgusuna ilk değinen ve bu kavramı ilk kez kullanan kimsenin el-‘Asma’î (ö. 216/831) olduğu rivayet edilmektedir. Ancak o iltifatla ilgili bir tanımlama yapmamıştır. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1005) Ebû Ahmed’den, o da Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî’den rivâyetle Asma’î’nin Muhammed Yahyâ es-Sûlî’ye “Cerîr’in iltifatlarını biliyor musun? diye sorduğunu, onun da “hayır, bilmiyorum, onlar nedir? diye cevap verdiğini söyler.¹⁰

Görüldüğü gibi Muhamed b. Yahyâ es-Sûlî iltifatın anlamını bilmekte ve Asma’î iltifata dikkat çekmektedir. Asma’î’nin bu haberi iltifat kavramının h. II. asırdan itibaren kullanıldığına işâret sayılır. Halbuki bu

⁸ Fâtiha, 1/3-4.

⁹ Fâtiha, 1/4.

¹⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Kitâbu’s-Smâateyn*, I. Baskı, Âsitâne, 1320, s. 310-311; Ebû ‘Ali el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *‘Umde fi Mehâsini’ş-Şi’ri ve Âdâbihî*, thk. Muhammed Karkazan, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, Lübnân, 1408/ 1988, 636-642.

olgu Asma'î'den önce veya onun asrında diğer alimler tarafından bilinmekte idi.

İltifat sanatı ilk dönemlerde “*mecâz, sarf, insurâf, sarfu'l-kelâm, intikâl, telvîn, mütelevvîn, udûl, muhâlefetü muktezâ'z-zâhir, muhâlefetü zâhiri'l-lafzi ma'nâhu, şecâatü'l-'arabiyye, tahvîl, i'tirâz, rüçû', istidrâk, tevessu', tezyîl, gâibe hitap ederken muhâtap lafzına; şahide hitab ederken de gâib lafzına dönmek*” gibi farklı isimlerle anılmış, kimi zaman da herhangi bir isimlendirme olmaksızın sadece durumun izahıyla yetinilmiştir.¹¹

Örneğin Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825) *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı eserinde bu olguya dikkat çekmiş, ancak iltifat kavramını kullanmamıştır. Ebû 'Ubeyde şöyle der: “ ومن مجاز ما جاءت مخاطبته مخاطبة الشاهد ثم تركت وحولت مخاطبته الى مخاطبة الغائب قال الله تعالى : حتى اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم ، ومن مجاز ما جاء خبره عن Hitabı, muhâtaba / غائب ثم خوطب الشاهد قال : ثم ذهب الى اهله يتمطى اولى لك فأولى . حتى اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم . ثم ذهب الى اهله يتمطى اولى لك فأولى . hitap sîgasıyla gelirken sonra onu bırakıp gâibe hitap sîgasına dönen mecâzî durumlardan biri de Allah Teâlâ'nın حتى اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم (Yunus, 10/22) âyetidir. Haberi gâib sîgasıyla hitap üzere gelirken sonradan muhâtab sîgasına geçilen mecâzî durumlardan biri de ثم ذهب الى اهله يتمطى اولى لك فأولى (Kıyâme, 75/33) âyetidir.¹²

Ebû Ubeyde, Gâfir sûresi 67. âyetindeki “ أطفالاً : çocuklar” yerine “ طفلاً : çocuk” kelimesi ile Tahrîm sûresi 4. âyetinde “ طهراء : arkadılar” yerine “ طهيرا : arkadır” kelimesinin kullanılmasına da “mecâz” adını verir. Aynı şekilde Yûnus 22. âyetindeki muhâtapdan gâibe intikalle, Kıyâme 33-34. âyetlerindeki gâipden muhâtap sîgasına geçişe de “mecâz”

¹¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkilü'l-Kur'ân*, Şrh ve nşr. Ahmet Sakr, Dâru't-Turâs (2. baskı) Kahire, 1393 s. 275-298; Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer, *Nakdii's-Şi'r*, thk. Abdülmü'min Hafacî, Dârül-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trs., s. 150; Usâme b. Mürşid b. 'Ali b. Munkız *el-Bedî' fi'l-Bedî'*, thk ve tkd. Abdullah Ali Mühennâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, I. Baskı, 1407/1987, s. 287; Ebû'l-Abbâs el-Müberrid, *el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb*, II, 729; Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, 'Âlemül-Kütüb, 2. b., Beyrut, 1980, c. I, s. 60- 195, 460; Ebû Ubeyde Ma'mer b. El-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin, 1380/1970, (2. baskı) c. I, s. 11, 28, 252, 273, II, 139; Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, nşr. Nuayme Zerzûr, (II. baskı) Beyrut 1407/1987, s. 199;

¹² Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, c.I, 9-11.

adını verir.¹³ Yine Ebû 'Ubeyde'ye göre müsennâyı zikredip müfrede geçiş de mecâzdır. Bunun örneği Tevbe, 34 âyetindedir. Ebû 'Ubeyde diğer iltifat örnekleri ile ilgili olarak da tahlîle girmeksizin hepsinin Arap dilinde örnekleri olduğunu söyler.¹⁴

İbn Kuteybe de Ebû Ubeyde'nin yöntemini takip ederek iltifat örneklerini sıralamakla yetinir ve bunlara "mecâz" adını verir. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinin başında şöyle der: "Arapların sözde bir takım mecâzları yâni söz söyleme yolları ve usulleri vardır. Bunlar isti'âre, temsîl, kalb, takdîm, te'hîr, hazf, tekrâr, ihfâ, izhâr, ta'rîz, ifsâh, îzâh, teki- le çoğul sîgasıyla hitap, çoğula tekil sîgasıyla hitap ve tekil ve çoğula müsennâ sîgasıyla hitap gibi usullerdir."¹⁵

İbn Kuteybe'nin sözlerinden bu usulpların Kur'ân'dan önce de Araplar tarafından kullanılan ifâde tarzları olduğu anlaşılmaktadır.

el-Ferrâ Ebû Zekeriyâ (ö.207/822) da *Meâni'l-Kur'ân*'da iltifat türlerine değinmiş ve yöntem olarak da Ebû 'Ubeyde'yi takip etmiştir. Örneğin Hac 9. ve Hucurât 19. âyetlerinde bir isimlendirme yapmaksızın âyetin tesniye sîgasıyla geldiğini; ancak cemi sîgasıyla gelse de doğru olacağını söylemiştir.¹⁶

Yine Âl-i İmrân ve Hacc 25 âyetlerinde: "muzârî yerine mâzî, mâzî yerine muzârî gelmesinde bir beis yoktur" demiştir.¹⁷

Ferrâ'nın daha çok: "bu da doğrudur, bunda bir beis yoktur, bu da câizdir" şeklinde izahlarla yetindiği, ancak niçin bu iltifata ihtiyaç duyulduğu konusuna girmediği görülmektedir.

Müberra (ö. 285/898) de Ebû 'Ubeyde gibi iltifat olgusundan söz etmiş, iltifatla ilgili bazı örnekleri sıralamış ve bunun Arap dilinde bir usul olduğunu söylemekle yetinmiştir. Ancak Müberra, Ebû

¹³ Ebû Ubeyde, *a.e.*, I, 9-11

¹⁴ Ebû Ubeyde, *a.e.*, II, 161

¹⁵ Bk. İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, s. 15-16

¹⁶ Ferrâ, *a.e.*, II, 221.

¹⁷ Ferrâ, *a.e.*, II, 225.

Ubeyde'nin kullandığı *meçâz* ifadesi yerine *sarf* kavramını kullanmıştır.

Yûnus, 10/22) âyetinden bahsederken Hitap ümmete şöyle der: " كانت المخاطبة للامة ثم صرفت الى النبي صلى الله عليه وسلم " :
yönelik iken sonra Hz. Peygamber'e dönmüştür."¹⁸

İltifat sanatı için '*sarf*' veya '*insırâf*' kavramını kullanan bazı belâgat âlimleri Müberrid'in bu ifâdesinden etkilenmiş olabilir. Örneğin İbn Vehb el-Kâtip ve Üsâme b. Münkız bunlardan bazılarıdır.

İbn Vehb el-Kâtip şöyle der: " وأما الصرف فإنهم يصرفون القول من المخاطب الى الغائب ومن الواحد الى الجماعة كقوله حتى اذا كنتم في الفلك وجرين بهم بريح طيبة :
Sarf: Arapların sözü muhâtapdan gâibe veya tekilden çoğula çevirmele-
ridir. (Yunus, 10/22) âyetinde olduğu gibi."¹⁹

Üsâme b. Münkız (ö. 584/1188) ise şöyle der: " باب الإنصاف اعلم أنّ باب
70 OMÜİFD :İnsıraf, gâibe hitap-
tan muhâtaba hitaba veya muhâtaba hitaptan da gâibe hitaba dönme-
tir."²⁰

Hâzim el-Kartâcî ise şöyle der: " وهو عند الجمهور التعبير عن معنى بطريق من
Cumhura göre : الطرق الثلاثة ، أعنى التكلم والخطاب والغيبة بعد التعبير عنه بطريق آخر منها
iltifat, bir anlamı üç şekilden biriyle ifade etmektir. Yani mütekellim,
muhâtap ve gâip sîgalarından biriyle konuşurken başka birine dönme-
tir."²¹

İltifat olgusuna ilk değinen ve bu kavramı ilk kez kullanan kimsenin el-Asmaî olduğunu, ancak onun iltifatla ilgili olarak bir tanımlama yapmadığını söylemiştik. İltifat kavramını istilâhî olarak ilk tanımlayan kimse ise Asmaî'den yaklaşık 80 yıl sonra vefat eden Abdullah b. Mu'tez (247-299 h.) olmuştur. *el-Bedî'* adlı eserinde beş bedî' sanatını (isti'âre,

¹⁸ Müberrid, *el-Kâmil*, III, 22-23.

¹⁹ İshak b. İbrâhim b. Süleyman b. Vehb el-Kâtip, *el-Burhân fi Vülcûhi'l-Beyân*, thk. Ahmed Matlûb- Hatice el-Hadîsî, Bağdat, 1967, s. 152.

²⁰ Üsâme b. Münkız, *el-Bedî'*, s. 289.

²¹ Ebü'l-Hasan Hâzim Kartâcî, *Minhâcî'l-Bülegâ ve Sirâcî'l-Üdebâ'*, Tunus, 1966, s. 362.

mutâbakat, tecnîs, reddü a'câzi'l-kelâm alâ mâ tekaddemehâ ve'l-mezhebü'l-kelâmî'nin hemen ardından *mehâsinu'l-kelâm ve's-şi'r* adını verdiği bölümde önce iltifat, itiraz, rücû' gibi sanatlardan söz etmiş ve iltifatı: وهو انصراف المتكلم عن المخاطبة الى الإخبار وعن الإخبار الى المخاطبة وما يشبه ذلك ، ومن الإلتفات الإنصراف عن معنى يكون فيه الى معنى آخر . “Konuşanın muhâtapdan gâibe, gâipten de muhâtap sîgasına geçmesi veya bunun benzeridir. Bir manadan başka bir manaya geçmek de iltifattır” şeklinde tanımlamıştır.²²

İbnü'l-Mu'tez'in bu tanımlaması, Asma'î'nin biraz önce zikrettiğimiz işaretinden sonra, iltifatla ilgili olarak bize ulaşan ilk ıstılâhî tanımlama-
dır. İbnü'l-Mu'tez, bu tanımlama ile iltifat sanatının ana mihverini belir-
lemiş ve bunu muhâtap, mütekellim ve gâib sîgaları olarak sıralamıştır.
Ancak o iltifatı bununla da sınırlamamış, “bir manadan başka bir manaya
geçmek de iltifattır” kaydıyla başka intikallerin de bu başlık altında ele
alınabilmesine imkan tanıyacak derecede kapsamlı bir tanımlama yap-
mıştır. Zira İbnü'l-Mu'tez'in tanımlamasının son bölümü lafzının vecizli-
ğine rağmen, iltifatın alanını hayli geniş tutmaya açık niteliktedir. İbnü'l-
Mu'tez her ne kadar sözünü ettiği insırâf çeşitlerinin neler olduğunu
açıkça ifade etmese de kendisinden sonra gelenlere iltifatın alanını daha
da genişletme fırsatı tanıyacak nitelikte bir tanımlama da bulunmuştur.

Kudâme b. Ca'fer (ö.337/948) ise iltifatı, anlamın sıfatlarından saymış
ve kendisinden öncekilerin “i'tirâz, istidrâk” başlıkları altında ele aldıkları
örnekleri iltifat grubuna dahil etmiştir.²³

İbnü'l-Mu'tez ve Kudâme b. Câfer'den sonraki belâğat âlimleri de il-
tifatla ilgili farklı tanımlamalarda bulunmuşlardır. Bunları özetle ifade
edecek olursak, aralarında Zemahşerî, Sekkâkî, Hatîp Kazvînî'nin de
bulduğu bazı belâğat âlimleri iltifatı sadece zamirler arasındaki geçişle
sınırlamışlardır.²⁴ Ancak bunların içinde iltifat sanatını en kapsamlı şe-

²² Ebu'l-Abbâs Abdullah b. el-Mu'tez, *el-Bedî'*, tkd ve thk. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, Dâru'l-Cil, Beyrut, Lübnan, I. Baskı, 1410/1990, s. 152.

²³ Kudâme b. Ca'fer, *Nakdii's-Şi'r*, s. 167

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Čavâmidü't-t-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücihi't-Te'vîl*, Ka-hire, 1953, I, 64-65; Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 88, 199; Celâleddin Muhammed b.

kilde ele alan kimse hiç şüphesiz Zemahşerî olduğu için burada onun iltifat konusundaki görüşleri hakkında biraz daha detaya girmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Zemahşerî (ö. 538/1143)'ye göre iltifat, sözü muhâtaba hitaptan gâibe hitaba, gâibe hitaptan da mütekellim sîgasına intikal ettirmektir. Fâtiha sûresindeki “ مالك يوم الدين إياك نعبد وإياك نستعين / Din gününün sahibidir. Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz”²⁵ âyetlerini açıklarken buradaki gâibe hitaptan muhâtaba hitaba dönüşü beyân ilminde “iltifât” dendiğini, bunun, yerine göre gâibden muhâtaba, muhâtabtan gâibe, gâibden mütekellime olduğunu söyleyen Zemahşerî, devamlı iltifatın belâğî bir sanat olup beyan âlimleri arasında bu sanatın meşhur olduğunu, onun özel isimleri ve bir çok neveleri olduğunu beyan etmiş, daha sonra iltifatın Araplar tarafından bilindiğini ve sözlerinde kullandıklarını belirtmiştir.²⁶

72

OMÜİFD

El-Keşşâf'ı taramak sûretiyle eserde yer alan iltifat çeşitlerini tespitte çalışan Yûsuf Selûm ise Zemahşerî'ye göre iltifat türlerini tespit etmiştir. Buna göre iltifatın sadece zamirler arası intikalle sınırlı olduğu görülmektedir.²⁷ Zemahşerî iltifat sanatının teknik değerini de dile getirmiştir.²⁸

Abdurrahmân el-Kazvîni, (Hatibi Kazvîni), *el-Îzâh fi Ulûmi'l-Belâğa*, nşr. Kâsım Muhammed, Kahire, trs., s. 601; Türkçe belâğat kaynaklarından pek çoğunda yapılan iltifat tanımlamalarının yukarıda zikredilen tanımlarla örtüştüğü görülür. Örneğin “Sözü gâipten muhâtaba, muhâtabtan gâibe çevirmek, anlatımda kip değiştirmektir.” İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara, 1989, I, 491; Tek bir mevzuu ifade ederken heyecanın tesiri altında hitabı değiştirmektir. Ali Nihat Tarlan, *Edebiyat Meseleleri*, İstanbul, 1981, s. 160-161; “Bir konu anlatılırken sözün etkisini çoğaltmak için beklenmedik bir anda duygu coşkunluğu ile sözü konu ile ilgili kimseye çevirme, hitabın yönünü değiştirmektir.” *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, IV, 373-374; Sözü gâipten muhâtaba, yahut muhâtabtan gâibe döndürme sanattır. Tahiru'l-Mevlevi, *Edebiyat Lüğati*, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 63

²⁵ Fâtiha, 1/3-4.

²⁶ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 64-65. Zemahşerî şöyle der: “ هذا يسمى الالتفات في علم البيان قد يكون من الغيبة الى الخطاب و من الخطاب الى الغيبة و من الغيبة الى التكلم ... على عادة اقتنائهم في الكلام وتصرفهم فيه . Buna beyân ilminde *iltifat* denir. Arapların farklı usupları ustaca kullanmaları ve konuşmalarındaki tasarruflara uygun olarak, gâipten muhâtaba, muhâtabtan gâibe, gaip sîgasından mütekellim sîgasına olur.”

²⁷ Bu intikaller a-gâipten muhâtaba b-muhâtabtan gâibe c- gâipten mütekellime d- mütekellimden gâibe f-mütekellimden muhâtaba g-muhâtabtan mütekellime olmak üzere 6

Ona göre iltifat iki faydayı temin eder. Bunlardan biri iltifatın bütün türlerinde ortak olan genel faydasıdır ki o da: "dinleyicinin dikkatini çekmek ve onun ilgisini uyandırmaktır." Diğeri ise iltifatın gerçekleştiği her bir konuyla ilgili özel bazı amaçlar, işaretler ve delâletlerdir. Zemahşerî şöyle der: "Dinleyicinin ilgisini canlı tutmak ve dikkatini uyandırmak açısından sözün bir usluptan başka bir usluba intikâli tek bir uslubda devam etmesinden daha iyidir."²⁹

Zemahşerî, iltifat kavramı yerine kullanılan bir ıstılah olan 'sarfü'l-*kelâm*' ifadesine de yer verir. Şöyle der: "فإن قلت ما فائدة صرف الكلام عن الخطاب الى .. الغيبة قلت .. Eğer sözü muhâtap sîgasından gaip sîgasına çevirmenin faydası nedir? diye sorarsan derim ki .."³⁰

Bazı belâğatçilerin iltifatın sınırlarını daha da genişleterek zamirler arası iltifat dışında cümle uslubundaki diğer bazı değişiklikleri de iltifat kapsamına dâhil ettiklerini söylemiştik. Bunların başında ise Ziyâeddin b. Esîr (ö. 637/1239) gelir. *el-Meseli's-Sâir* adlı kitabında iltifatı şöyle tanımlar: "İltifat: bir sîgadan bir sîgaya intikal etmektir. Örneğin muhâtaba hitab ederken gâib sîgasına, gâibe hitâbederken muhâtap sîgasına geçmek veya mâzî fiilden muzariye, muzariden mâzîye ve benzeri gibi." İbnü'l-Esîr, bu tarifin ardından iltifata ayrıca "*Şecâatü'l-Arabiyye / Arapça'nın cesareti*" de denildiğini ve bu sanatın sadece Arapça'ya mahsus olduğunu söyler.³¹

gruptur. Selûm, Zemahşerî'nin bu iltifat türleri ile ilgili örneklerine yer verir. Bk. "Tâmir Selûm Yusuf Selûm, *Zâhiretu'l-İltifât fi Keşşâfi'z-Zemahşerî, Mecelletü Mecma'ı'l-Liğati'l-Arabiyye*, Dimaşk, c. 71, sy. 2, (1416/1996), s. 277-284.

²⁸ Hasan Tabl, *Uslûbu'l-İltifât fi'l-Belâğati'l-Kur'âniyye*, Medine, 1990, s. 24.

²⁹ Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 24. İltifatın amacını usanan dinleyicinin ilgisini uyandırmakla îzah eden Zemahşerî'yi eleştiren İbnü'l-Esîr, bunun uzun cümleler için belki geçerli olabileceğini, ancak kısa cümlelerde de iltifatın cereyân ettiğini söyler. İbnü'l-Esîr şöyle der: "Sözde iltifatı gerektiren amaç tek bir şekil üzere gerçekleşmez. Bu durum kastedilen manaya verilen önemle ilgili olup pek çok çeşidi vardır ve duruma göre değişir." Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-Sâir*, II, 168, 170. Ancak İbnü'l-Esîr'in, iltifatın kıymeti ve faydası konusunda yaptığı açıklamaların çoğu Zemahşerî'nin tefsirindeki açıklamalarla benzerlik arz eder. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf, a.g.e.*, I, 64-65.

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 231.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-Sâir*, II, 167-168.

İbnü'l-Esîr'in iltifatın sadece Arapça'ya ait olduğu şeklindeki bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Diğer dillerde de iltifat sanatının örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Türkçe'de istiklâl marşımızın ilk üç kıtası iltifatla ilgili güzel bir örnek teşkil eder.³²

İbnü'l-Esîr iltifatı üçe ayırır. Bunlardan birincisi zamirler arasındaki iltifat (gâibden muhâtâba ve muhâtâbdan gâibe iltifat), ikinci ve üçüncü grup ise fiilin değişik sîgaları arasındaki iltifattır. Bu ise mâzî ve muzârî fiilden emir fiile geçişle, muzârî fiilden mâzî ile haber vermek ve mâzî fiilden muzârî ile haber vermektir.³³ İbnü'l-Esîr konuyla ilgili olarak oldukça ayrıntılı açıklamalara yer verir. Onun bu açıklamalarını özetleyecek olursak:

1. Kısım: Gaip sîgasından muhâtâp sîgasına, muhâtâp sîgasından da gaip sîgasına dönmektir. İbnü'l-Esîr bu bölümde bazı Kur'ân âyetlerinden örnekler verir ve bunlardaki iltifat yönlerini açıklar. Mesela Fâtîha sûresi 1-4 âyeti ile *وما لي لا أعبد الذي فطرني واليه ترجعون* (Yâsin 22) âyeti bunlardan biridir. İbnü'l-Esîr devamla Ebû Temmâm ve el-Mütenebbî'nin şiirlerinden de bu gruba örnekler verir.

Burada ilk etapta dikkat çeken, İbnü'l-Esîr'in mütekellimi üçüncü bir taraf olarak almamasıdır. Fakat *وما لي لا أعبد الذي فطرني واليه ترجعون* (Yâsin 22) âyetini açıklarken onu "*hitâbü'n-nefs*" başlığı altında zikreder.³⁴ Şöyle der:

وما ينخرط في هذا السلك أيضا الرجوع من خطاب النفس الى خطاب الجماعة Bu bağlamda mütekellime hitap sigasından çoğul muhâtâba hitap sigasına dönüş de dikkat çekmektedir..” Burada *hitâbü'n-nefs* ifadesi ile kastedilen mütekellim yani birinci tekil şahısdır.

2. Kısım. Muzari fiilden emir fiiline, mazi fiilden emir fiiline geçmektir. İbnü'l-Esîr birinciye örnek olarak *قالوا يا هود ما جنتنا ببينة وما نحن بتاركى آلهتنا* عن قولك ، وما نحن لك بمؤمنين إن نقول الا اعتراك بعض آلهتنا بسوء قال إنى أشهد الله وأشهدوا إنى Dediler ki Ey Hûd bize bir mucize getirmedin. Biz senin

³² Bk. *Klasik Edebiyat Bilgisi, Belağat*, M. A. Yekta Saraç, Bilimevi, İst. 2000, s. 186-187

³³ *a.e.*, II, 168-186.

³⁴ *a.e.*, II, 177.

sözünle tanrılarımızı terkedecek değiliz ve biz sana inanacak da değiliz. Senin hakkında seni tanrılarımızdan biri fena çarpmış! demekten başka bir söz bulamıyoruz. Dedi ki: Ben Allah'ı şahit tutuyorum. Siz de şahit olun ki ben sizin Allah'a ortak koştüğünüz şeylerden uzağım." (Hûd, 11/53-54) âyetini verir. Âyetin hemen ardından âyetteki iltifat yönünü açıklar. Buna göre âyette manaya uygun olması için *إني أشهد الله وأشهدكم* yerine *إني أشهد الله وأشهدوا* denmiştir.

İbnü'l-Esîr'in bu grubun ikinci kısmına örneği ise *قل أمر ربي بالقسط وأقيموا* de ki: Rabbim bana adaleti emretti. Her mescitte yüzlerinizi ona doğrultun. Ve dini yalnız kendine has kılarak ona yalvarın. Allah'a hiçbir ortak koşmadan gönlünüze başka tanrılar getirirmeden sırf Allah'a yönelerek ona kulluk edin." (Araf, 7/29) âyetidir. İbnü'l-Esîr bu âyetin takdirinin *أمر ربي بالقسط وإقامة وجوهكم عند كل مسجد* "Rabbim adaleti ve her mescitte yüzlerinizi ona doğrultmayı emretti" şeklinde olduğunu, ancak bundan tekit amacıyla emir fiiline geçildiğini ifade eder.

3. Kısım: Maziyi muzari, muzariyi de mazi ile haber verme. İbnü'l-Esîr'in bu gruba örneği ise *والله الذي أرسل الرياح فتثير سحابا فسقناه إلى بلد ميت فأحيينا به* ve *فإرسل فسقناه* filleri arasındaki *فتثير* fiili de siyâka uygun olarak mâzi sîgası ile gelmesi gerekirken muzari sîgasıyla gelmiştir. Burada amaç ise rüzgarın bulutları hareketlendirmesi hâlini anlatmak ve Allah'ın kudretine işaret eden bu fotoğrafı adeta göz önünde canlandırmaktır.

İbnü'l-Esîr, *el-Câmiu'l-Kebîr* adlı eserinde ise iltifat sanatını "şecâatü'l-Arabiyye" başlığı altındaki altı kısımdan biri olarak ele alır sonra onu üç kısma ayırır. Buradaki üçüncü kısım, *el-Meseli's-Sâir* adlı eserinde ele aldıklarına nispetle yenidir. Bu ise tesniyeye hitaptan cemiye hitaba dönüş, cemiye hitaptan müfrede hitaba dönüştür. İbnü'l-Esîr'in bununla ilgili örneği ise Yûnus 87 âyetidir: *وأوحينا إلى موسى وأخيه أن تبوءا لقومكما بمصر بيوتا واجعلوا بيوتكم* / *قبلة وأقيموا الصلاة وبشر المؤمنين* Mûsâ ve kardeşine: İkiniz kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın, evlerinizinizi de karşı karşıya kurun, namaz kılın ve mü'minleri müjdele" diye vahyettik." Âyet, müsennâya hitapla başladığı halde cemi sigası ile devam etmekte sonra da müfrede hitapla sona er-

mektedir. İbnü'l-Esîr daha sonra mâziyi muzâri fiille haber verme ve muzâriyi de mâzi ile haber vermeyi, *el-Meseli's-Sâir*'de söylediklerinin aksine, iltifat çeşitlerinden bir çeşit değil, "Şecâatü'l-arabiye"nin kısımlarından bir kısım sayar.³⁵

İbnü'l-Esîr'in iltifatın alanını genişleten bu tanımına daha sonra bazı ilaveler de yapılmıştır.

Örneğin Yahyâ b. Hamza el-'Alevî (ö. 749/1348) iltifatı şöyle tanımlamıştır. "Kelâmıda bir üslupdan öncekine muhâlif başka bir usluba intikâl etmektir." 'Alevî bu tanımı tercih gerekçesini ise şöyle açıklar "Bu tanım gaipten muhâtâba ve muhâtapdan gâibe intikâl etmektir" şeklinde ki tanımdan daha güzeldir. Çünkü birinci tanım bütün iltifat türlerini içine alır. İkincisi ise sadece gâib ve muhâtap zamirleri arasındaki iltifatla sınırlıdır. Hiç kuşkusuz iltifat, mâzîden muzâriye veya muzâriden mâziye de olur. Bu nedenle birinci tanımlama daha güçlü sayılır."³⁶

76

OMÜİFD

Alevî daha sonra İbnü'l-Esîr'in *el-Meseli's-Sâir* adlı eserinde yer verdiği iltifat türlerini zikretmiş ve onun tespitlerine katılmıştır. şöyle der: İbnü'l-Esîr'in söylediklerinin özeti bunun tek bir kayıtle sınırlandırılmayacağıdır.³⁷ Alevî'nin bu tanımı diğer tanımların dışında kalan pek çok iltifat türünü içine alıcı niteliktedir.

İbnü'l-Esîr'in kullandığı "Şecâatü'l-'Arabiyye" tabiri İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inde de yer alır. İbn Cinnî bu eserinde Şecâ'atü'l-'Arabiyye başlığıyla bir bölüm açmış ve burada bazı konuları incelemiştir.³⁸ İbnü'l-Esîr bu tabiri ondan almış olabilir. Çağdaş alimlerden Reşid Fâlih de bu görüşten yanadır.³⁹

³⁵ Ziyâüddîn b. el-Esîr, *el-Câmi'u'l-Kebîr fî Sinâati'l-Manzûm mine'l-Kelâmi ve'l-Mensûr*, thk. Mustafa Cevâd- Cemil Saîd, Matbaatü'l-Mecmar'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1956, s. 98-105.

³⁶ Yahyâ b. Hamza el-'Alevî, *et-Tırâz el-Mütadammin li-Esrâri'l-Belâğa ve Ulûmi Hakâkiki'l-İcâz*, Mısır, 1914, II, 132.

³⁷ el-'Alevî, *et-Tırâz*, II, 132.

³⁸ Ebü'l-Feth 'Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Hüdâ li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1952, II, 36.

³⁹ Celîl Reşid Fâlih, *Fennu'l-İltifât fî Mebâhisi'l-Belâğiyîn*, Mecelletü Âdâbi'l-Mustansırıyye, sayı:9, Bağdad, 1984, s. 74.

el-Muhtesib adlı eserinde İbn Cinnî şâz kıraatlerin varlığından söz ederken bu konuya yer verir. Şöyle ki: İbn Cinnî *وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ* 281 *“Hepinizin Allaha döndürüleceği ve herkese kazandığının karşılığının verileceği günden sakınız. O gün onlara haksızlık edilmez.”* Bakara, 2/281 âyetinden söz ederken burada el-Hasen’in bu âyeti *yâ* ile *يُرْجَعُونَ* şeklinde okuyuşundan söz etmiş ve şöyle demiştir: “Âyette hitap sîgasını terk ederek *gâip* sîgasına geçmiştir. *هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِّ وَجَرْتُمْ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ غَاصِيفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَأِن كُنَّا لَمِنَ الْكَافِرِينَ* 22 *âyeti de bunun gibidir. Lafzın zâhirini mânânun maksûduna hamletmek Araplarda yaygındır.”*⁴⁰

el-Kurtubî (ö. 671/1272) ise Fâtiha sûresini tefsir ederken buradaki iltifat sanatı için *‘et-telvîn’* kavramını kullanır. Kurtubî şöyle der: *وقوله (إياك نعبد) Allah Teâlâ’nın (إياك نعبد) رجوع من الغيبة الى الخطاب على التلويح telvîn üzere gâip sîgasından hitap sîgasına dönmektir.”*⁴¹

İltifat kavramının Kurtubî’den önce bilinmesine rağmen, onun bu olguyu teşhis ederken, iltifat yerine *telvîn* kavramını kullanmış olması dikkat çekicidir. Çağdaş araştırmacılardan Hasan Tabl burada: “Kurtubî, iltifat kavramından haberdar olsaydı *telvîn* yerine iltifat kavramını kullanırdı” diyerek Kurtubî’nin bu kavramdan haberdar olmadığını söyler.⁴²

İltifat olgusuna *telvîn* adını veren yalnızca Kurtubî değildir. Zerkeşî’nin zikrettiğine göre Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Selebî (ö. 427/1036) de bu olguya *‘mütelevvîn’* adını vermiştir.⁴³

Telvîn kavramı h. beşinci asırda yaşayan bir müfessir olan Se’âlebî, 7. asırda yaşayan Kurtubî’den sonra başka alimler tarafından da kullanıl-

⁴⁰ Ebü'l-Feth ‘Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vüçûhi şevâzi’l-kirâati ve’l-izâhi anhâ*, 392/1001, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm Neccâr, Abdülfettâh İsmâ’îl Şiblî, Kahire, el-Meclisü’l-Alâ li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1415/1994, I, 145.

⁴¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî *el-Câmi’u li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, 423.

⁴² Fâlih, *a.g.m.*, s. 80

⁴³ Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh, ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, trs., II, 246.

mıştır. Nitekim 16. asırda yaşayan büyük Türk bilgini İbn Kemâl Paşa ve onun öğrencisi müfessir Ebu's-Suud efendi de bu kavramı kullananlar arasındadır. Hatta İbn Kemâl paşa konuyla ilgili olarak *Telvînü'l-Hitâb* adını taşıyan bir de risâle yazmıştır.⁴⁴ Çağdaş âlimlerden Hıfî Muhammed Şerîf iltifat sanatı için '*Telvînü'l-Hitâb*' kavramını kullananlardan-
dır.⁴⁵

İbn Ebi'l-İsbi el-Mısırî (ö. 654/1256) ise kendisinden önce hiç kimsenin işaret etmediği bir iltifat türüne dikkat çekmiştir. El-Mısırî şöyle der: "Kuran'ı Kerim'de gerçekten çok garip bir iltifat türü daha vardır ki ben şiirde bunun bir benzerine rastlamadım. Bu iltifat türü, konuşan kimsenin konuşmasında iki mezkûru iki kez sunması, sonra bunların birincisinden haber vermesi, sonra ondan ayrılarak 2.den haber vermesi, sonra ikinciyi bırakıp tekrar birinciye dönmesidir. Bunun örneği (إن الإنسان لربه لکنود وإنه على ذلك لشهيد وإنه لحب الخير لشديد) "Andolsun ki insan rabbine karşı çok nankördür. O da (rabbi) buna şahittir. Doğrusu o malı da çok sever." (Âdiyat, 108/6-8) Âyette insandan söz ederken rabbe dönmüş, sonra tekrar insana dönmüştür. Buna *zamirlerin iltifatı* demek uygundur."⁴⁶

el-Mısırî'nin sözlerinden, onun bütün dikkatini belîğ metinleri uzun uzadıya düşünmeye verdiği ve iltifat sanatı ile ilgili olarak başkalarının fark edemediği bazı gizli özellikleri keşfettiği anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Risâlenin ismi "*Risâle fî telvînü'l-hitâb ve tafsîli şu'abihî'lletî minha'l-iltifât*" tır. İbn Kemâl'in bu risâlesi Yüksek Lisans çalışması olarak hazırlanmıştır. Bk. Ramazan Ege, *Telvînü'l-Hitâb* (İbn Kemâl), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995. İbn Kemâl'e göre iltifatın altı nevi vardır. Bunlar: 1-Mütekellimden muhâtaba iltifat, 2- Mütekellimden gâibe iltifat, 3- Muhâtabdan mütekellime iltifat, 4- Muhâtabdan gâibe iltifat, 5- Gâibden mütekellime iltifat, 6- Gâibden muhâtaba iltifat. Bütün bu iltifat nevelerini Kuran'dan ve Arap şiirinden örneklerle açıklayan İbn Kemâl, risâlesinin son kısmında ise iltifata yakın hususlar başlığı altında müfred, tesniye ve cemiye hitabın birinden diğerine intikal, bir cümlenin arkasından aynı konuyla alakalı başka bir cümlenin mesel veya dua olarak getirilmesi, mâziden emir veya muzâri sigasına ya da muzâriden mâzi sigasına geçiş gibi hususları ele almıştır. Bk. a.g.e., s. 36-38; Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu 'Akli's-selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut, trs. I, 154, 231, III, 35, 48.

⁴⁵ Hıfî Muhammed Şerîf, *et-Tasvîru'l-Beyânî*, Dâru'n-Nehda, Mısır, s. 423.

⁴⁶ İbn Ebi'l-İsbi', *Bedî'u'l-Kur'ân*, thk. Hıfî Muhammed Şerîf, Kahire, 1957, s. 45.

İbnü'l-Esîr el-Halebî (ö.737/1336) ise *Cevherü'l-Kenz* adlı eserinde iltifat türlerini daha geniş bir şekilde ele alarak bu sanatın 11 çeşidine yer vermiştir.⁴⁷ Kitabın tek bir yerdeki çeşitli iltifat türlerini toplama özelliği vardır. Eser, bu yönüyle iltifatı daha geniş kapsamda ele alanları temsil etmektedir.

ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) de değişik konuları iltifat başlığı altında toplama konusunda kendisinden öncekileri izlemiştir. Zerkeşî *el-Burhân fi 'Ulûmil-Kur'ân* adlı eserinde iltifatı: "الإلتفات هو نقل الكلام من أسلوب الى آخر : إلتifat, sözü bir üsluptan başka bir üsluba nakletmektir"⁴⁸ şeklinde tanımlar. Zerkeşî'nin bu tanımlamasından anlaşıldığına göre o, iltifatı sadece mütekellim, muhâtap ve gâip sîgaları arasındaki geçişle sınırlı tutmamış, kendisinden öncekilerin iltifat başlığı altında ele aldıkları diğer türleri de iltifat kapsamı altında ele almıştır. Ancak burada Zerkeşî'nin bu vecihleri iltifata yakın türler başlığı altında ele almış olması dikkat çeken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹

79

OMÜİFD

ez-Zerkeşî bazı belâğat âlimlerine isnâden cümlenin nahvî yapısındaki değişimin de iltifat sayılacağını söyler.⁵⁰

Örneğin *والموفون بعهدهم ... والصابرين فى البأساء والضراء* / anlaşmalarını yerine getirenler ..... sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabredenler.." (Bakara, 2/177) âyetindeki ref hâlinden nasb hâline geçiş ve " *والمقيمين الصلوة* / *والمؤتون الزكاة* / namazı kılanlar ve zekatı verenler" (Nisâ, 4/162) âyetindeki nasb hâlinden ref hâline geçiş gibi. Zerkeşî'nin bu ifadesi iltifatın alanını daha da genişletmiştir. Zîrâ bu tanımlamaya göre cümle uslûbundaki bütün değişiklikler iltifat kapsamına dahil olmaktadır. Zerkeşî'nin bu tanımlaması kendisinden sonraki belâğatçileri de etkilemiş ve iltifat ta-

⁴⁷ Necmeddîn Ahmed b. İsmâîl İbnü'l-Esîr el-Halebî, *Cevherü'l-Kenz*, thk. M. Zağlûl Selâm, İskenderiye, s.28, 119, 122.

⁴⁸ Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'Ulûmil-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Matbaatü İsâ el-Babî el-halebî, Mısır, 1957, c. III, s. 314.

⁴⁹ ez-Zerkeşî, *a.e.*, III, 323-327.

⁵⁰ el-Zerkeşî, *a.e.*, III, 334, 335.

nımı "Kelâmın bir hâlden başka bir hâle intikâlidir" şeklinde genişletilmiştir.⁵¹

ez-Zerkeşî'nin iltifat kapsamına dahil ettiği türleri şöylece sıralayabiliriz:

- Müfrede hitaptan tesniyeye hitâba geçiş
- Müfrede hitaptan cemiye hitâba geçiş
- Tesniyeye hitaptan müfrede hitâba geçiş
- Cemiye hitaptan müfrede hitâba geçiş
- Cemiye hitaptan tesniyeye hitâba geçiş
- Maziden emre geçiş
- Muzariden emre geçiş
- Mâziden muzâriye geçiş
- Muzâriden mâziye geçiş

80

OMÜİFD

Çağdaş araştırmacılardan Reşid Fâlih, Zerkeşî'nin bu türleri iltifata yakın türler (مما يقرب عن الإلتفات) saymasını haklı çıkaracak bir gerekçe gösteremediğini söyleyerek onun iltifata yakın türler ifadesini kullanmasını doğru bulmaz. Kaldı ki ondan önce İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye bu sayılan geçişleri iltifat kapsamı içerisinde ele almışlardır.⁵²

Görüldüğü gibi iltifat tanımlarında belağat alimlerinin tutumu iki grupta şekillenmektedir. Bunlardan birincisi iltifat sadece zamirler arası geçişle sınırlı tutanlar, diğeri ise kelimada bir usluptan başka bir usluba yapılan her intikali iltifat sanatı kapsamında ele alanlar. İltifatla ilgili makalesinde konunun tarihi kökenlerine de inceleyen Fâlih birinci gruba mezhebu't-tahsîs (yâni konuyu dar kapsamlı olarak ele alanlar grubu), ikinci gruba ise mezhebu't-ta'mîm (yâni konuyu geniş kapsamlı olarak ele alanlar grubu) adını verir.⁵³ Birinci gruba göre iltifat, bilinen üç şekille sınırlı tutulmaktadır. Bunlar mütekellim, muhâtap ve gâip sîgaları arasındaki iltifattır. İkinci gruba girenler ise iltifatın sadece zamirler arası geçişle sınırlı tutulmaması gerektiğini, bunların dışında konuşmadaki

⁵¹ *Arûsü'l-Efrâh Dimne Şurûhu't-Telhîs*, I, 464.

⁵² Fâlih, *a.g.m.*, s. 80

⁵³ Fâlih, *a.g.m.*, s. 71-72

pek çok dönüşümün de iltifat kapsamı içerisinde ele alınabileceğini ileri söylemişlerdir. Böylece bu edebî sanatın alanını genişlemiş ve zamirler arası geçiş dışında pek çok şey iltifat kapsamına dahil olmuştur. İltifatı geniş kapsamlı ele alan bu ikinci görüş de aslında yeni değildir. Zira bize ulaşan ilk ıstılâhî tanımlamalar içerisinde bu görüşe açık ifadelerle yer verildiği görülür ki İbnü'l-Mu'tez'in daha önce zikrettiğimiz tanımı bunlardan biridir.

Öte yandan iltifat kavramının belâğat çalışmalarında yerleştiğini, *sarf, insirâf, udûl, nakl, telvîn, telvînü'l-hitâb, mütelevvîn* gibi kavramların ise iltifat kavramına delalet eden sıfatlar mesabesinde kaldığını görmekteyiz.

İltifat Sanatının Belâğat İlmindeki Yeri

Belâğat kaynaklarını incelediğimizde iltifatın kimi yerde beyân, kimi yerde Bedî', kimi yerde de meânî ilmi içinde ele alındığı görülür. Örneğin İbnü'l-Esîr iltifatı "beyân ilminin hulâsası" olarak niteler.⁵⁴ Aynı şekilde Zemahşerî'nin de bu sanatı beyân ilmi içinde mütalaa ettiğini görürüz.⁵⁵ et-Tîbî (ö. 743/) ise bu sanatı bedî' bölümünde ele alır.⁵⁶ el-Alevî ise iltifatı me'ânî ilminin bir türü sayar.⁵⁷ Sekkâkî de iltifatı meânî ilmi içerisinde geniş bir bölümde ele alır.⁵⁸ Sekkâkî'nin takipçisi olan Hatib el-Kazvîvî, Tâceddin es-Sübki, Teftâzânî, Süyûtî ve Isâmuddîn el-İsferâyînî gibi âlimler de iltifata meânî ilmi konuları arasında yer vermişlerdir.⁵⁹ Bu farklılık ise görüldüğü kadarıyla bu ilimlerin tanımı, konusu ve sınırlarının kesin çizgilerle birbirinden ayrılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Alevî'nin me'ânî ilminin tanımı ile İbnü'l-Esîr'in beyân ilmini tanımlamalarına baktığımızda ise her iki tanımın da benzerlik arz ettiği görülür.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-Sâir*, II, 167.

⁵⁵ ez-Zerkeşi, *a.e.*, III, 314; es-Süyûtî Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Mu'tereku'l-Akrân fi l'câzi'l-Kur'ân*, nşr. el-Becâvî, Kahire, 1392, I, 377.

⁵⁶ Hüseyin b. Abdullah b. Muhammed et-Tîbî, *İlmu'l-Bedî' ve Fennu'l-Fesâha*, thk. Abdülhamîd Ahmed Yûsuf Hindâvî, Kahire, trs, s. 345-347

⁵⁷ Alevî, *et-Tirâz*, II, 131.

⁵⁸ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 86, 179, 181.

⁵⁹ Durmuş, *İltifat*, XXII, 152

İltifatın belâğat ilimlerinden hangisinin konusu olduğuna dâir bu farklılığa dikkatleri çeken Hasan Tabl iltifatın meânî ilmi içersinde ele alınmasının doğru olacağını beyanla, bunun me'ânî ilmi dışında başka bir ilme nispetini gerektiren haklı bir gerekçe olmadığını söyler ve bunun nedenlerini ayrıntılı olarak sıralar.⁶⁰

Bu sanatı, kurgulanması ve inşası açısından meânî ilminin, hedeflediği gayeleri gerçekleştirilmesi açısından ise bed'î ilmi kapsamında ele alınması gerektiğini söyleyenler de vardır.⁶¹

Sonuç

İltifat, meânî ilminin çok tartışılan konularından biri olmuştur. Bunun aslı insanın yüzüyle sağına veya soluna dönmesinden alınmadır. Konuşmada ise bir sîgadan başka bir sîgaya (örneğin gaipten muhâtaba, muhâtapdan gâibe, mâzîden muzârîye, muzârîden mâzîye, mâzîden emre, tekilden çoğula, çoğuldan tekile) geçmektir. Daha sonraları cümlelerin nahvî yapılarındaki değişiklikler de iltifat sayılmıştır. Bunların her biri bir takım sebep ve hikmetlere bağlı olarak cereyan eden değişiklikleri ihtiva eden iltifat türleridir. Arap dilindeki iltifat türleri hiç kuşkusuz sadece zikredilen örneklerle de sınırlandırılmaz. Bu türlerin dışında aynı anlamdaki fiil, isim veya edatların birinden diğerine geçişler de iltifat kapsamında ele alınmıştır. İltifatın bu türlerinde de tıpkı diğerlerinde olduğu gibi bir takım edebi ve belâğî amaçların gözetildiği anlaşılmaktadır.

82
OMÜİFD

⁶⁰ Bk. Hasan Tabl, *Uslûbu'l-İltifât fi'l-Belâğati'l-Kur'âniyye*, Medine, 1990, s. 28-29 Çünkü beyân ilmi iltifatla hiç ilgisi olmayan mecâzî delâlet çeşitlerini ele alırken bed'î ilmi ise cinâs secî', izdivâc gibi ses yapısından kaynaklanan ve lafızların delâletleri arasında cereyan eden değerleri inceler. Yâni bu iki ilim dalı da meânî ilminin kapsamı dışındaki konuları ele alır..

⁶¹ Bk. Dağ, *a.g.e.*, s. 116-117.

Kaynakça

- Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Belâğiyye ve Tetavvuruhâ*, Matba'atü'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-'Irakî, 1403/1983.
- Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'Ulûmil-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Matbaatü İsâ el-Babî el-halebî, Mısır, 1957.
- Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh, ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, trs.
- Celîl Reşîd Fâlih, *Fennu'l-İltifât fi Mebâhisi'l-Belâğiyyîn*, Mecelletü Âdâbi'l-Mustansırıyye, sayı:9, Bağdad, 1984.
- Dağ, Mehmet, "Kur'ân'da Üslûp Diyalektiği: İltifat (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş) Salkımsöğüt Yay., 1. Bas. Ankara, 2008.
- Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zübyânî, San'atu İbnü's-Sikkît, Şükrî Faysal, Dâru'l-Fikr, Lübnân.
- Durmuş, İsmail, "İltifat", DİA, İstanbul, 2000, cilt: XXII.
- Ebü 'Ali el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *'Umde fi Mehâsini's-Şi'ri ve Âdâbihî*, thk. Muhammed Karkazan, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, Lübnân, 1408/ 1988.
- Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*.
- Ebü Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Kitâbu's-Sınâateyn*, I. Baskı, Âsitâne, 1320.
- Ebü Ubeyde Ma'mer b. El-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin, 1380/1970, (2. baskı).
- Ebu'l-Abbâs Abdullah b. el-Mu'tez, *el-Bedî'*, tkd ve thk. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, Lübnan, I. Baskı, 1410/1990.
- Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidit-t-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, Kahire, 1953.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu 'Akli's-selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut, trs.
- Ebü'l-Abbâs el-Müberrid, *el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb*, II.
- Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer, *Nakdü's-Şi'r*, thk. Abdülmü'min Hafâcî, Dârül-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs.

- Ebü'l-Feth 'Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Hüdâ li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1952.
- Ebü'l-Feth 'Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzi'l-kırâati ve'l-izâhi anhâ*, 392/1001, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'îl Şiblî, Kahire, el-Meclisü'l-Alâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1415/1994.
- Ebü'l-Hasan Hâzim Kartacî, *Minhâcü'l-Bülegâ ve Sirâcü'l-Üdebâ'*, Tunus, 1966.
- Ege, Ramazan, *Telvînü'l-Hitâb (İbn Kemâl)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, 'Âlemül-Kütüb, 2. b., Beyrut, 1980, c. I.
- Hasan Tabl, *Uslûbu'l-İltifât fi'l-Belâğati'l-Kur'âniyye*, Medine, 1990.
- Hıfînî Muhammed Şerîf, *et-Tasvîru'l-Beyânî*, Dâru'n-Nehda, Mısır.
- Hüseyn b. Abdullah b. Muhammed et-Tîbî, *İlmu'l-Bedî' ve Fennu'l-Fesâha*, thk. Abdülhamîd Ahmed Yûsuf Hindâvî, Kahire, trs.
- 84 İbn Ebî'l-İsbî', *Bedî'u'l-Kur'ân*, thk. Hıfînî Muhammed Şerîf, Kahire, 1957.
- OMÜİFD İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkîlu'l-Kur'ân*, Şrh ve nşr. Ahmet Sakr, Dâru't-Turâs (2. baskı) Kahire, 1393.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, c. II.
- İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şi'r*, nşr. Ahmed el-Hûfi-Bedevî Tabane, Kahire, 1973, Dâru Nahdati Mısır, II.
- İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yay. İstanbul, 1986, s. 831; Mevlüt Sarı, *Arapça-Türkçe Lügat*, Bahar yayınları, İstanbul, 1982.
- İshak b. İbrâhim b. Süleyman b. Vehb el-Kâtib, *el-Burhân fi Vücûhi'l-Beyân*, thk. Ahmed Matlûb- Hatice el-Hadîsî, Bağdat, 1967.
- Kınar, Kadir, *Belağatta İltifat*, Bilimnâme (Düşünce Platformu), Kayseri, 2006, VII/2, s.75-106.
- Mehmed Fehmî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (el-Mu'allakâtu'l-'Aşr ve Şuarâuha)*, İstanbul, 1322, II.
- Molla İbrahimoglu, Süleyman "Kur'ân-ı Kerîm'de İltifat Sanatı", Diyanet İlmî Dergi, cilt 33, sayı: 1, 1997.
- Necmeddîn Ahmed b. İsmâîl İbnü'l-Esîr el-Halebî, *Cevherü'l-Kenz*, thk. M. Zağlûl Selâm, İskenderiye.

- Özdemir, Abdurrahman, "Kadîm Bir Söz Sanatı: İltifat ve Kur'ân'da İltifat Örnekleri", İslâmî İlimler Dergisi, yıl: 1, sayı: 2, 2006.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara, 1989.
- Saraç, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi, Belağat*, Bilimevi, İst. 2000.
- Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, nşr. Nuayme Zerzûr, (II. baskı) Beyrut 1407/1987.
- Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 88, 199; Celâleddin Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvîni, (Hatîbi Kazvîni), *el-İzâh fi Ulûmi'l-Belâğa*, nşr. Kâsım Muhammed, Kahire, trs.
- Tahiru'l-Mevlevi, *Edebiyat Lüğati*, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Tâmir Selûm Yusuf Selûm, *Zâhiretu'l-İltifât fi Keşşâfi'z-Zemahşerî, Mecelletü Mecma'ı'l-Lüğati'l-'Arabîyye*, Dimaşk, c. 71, sy. 2, (1416/1996).
- Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, İstanbul, 1981.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, IV.
- Usâme b. Mürşid b. 'Ali b. Munkız *el-Bedî' fi'l-Bedî'*, thk ve tkd. Abdullah Ali Mühennâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, I. Baskı, 1407/1987.
- Yahyâ b. Hamza el-'Alevî, *et-Tirâz el-Mültadammin li-Esrâri'l-Belâğa ve Ulûmi Hakâkiki'l-İ'câz*, Mısır, 1914.
- Yedi Askı*: çev. Nureddin Ceviz-Kenan Demirayak-Nevzat H. Yanık, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2004.
- Zerkeşî, *a.e.*, III, 314; es-Süyûtî Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Mu'tereku'l-Akrân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, nşr. el-Becâvî, Kahire, 1392.
- Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'*, Kahire, trs.
- Ziyâüddîn b. el-Esîr, *el-Câmi'u'l-Kebîr fi Sınâati'l-Manzûm mine'l-Kelâmi ve'l-Mensûr*, thk. Mustafa Cevâd- Cemil Saîd, Matbaatü'l-Mecma'ı'l-İlmiyyi'l-İrâkî, , 1956.

